

Komunikat Unii Europejskiej

UNIA INNOWACJI

Analiza z dnia 24 stycznia 2011 r.

NAJWAŻNIEJSZE ZAGADNIENIA

Przedmiot komunikatu: Komisja chciałaby poprawić warunki ramowe dotyczące badań i innowacji oraz bardziej efektywnie koordynować i wspierać działalność innowacyjną.

Strony zaangażowane: Przedsiębiorstwa, uniwersytety, instytuty badawcze, władze krajowe i regionalne.

Za: Europejska Przestrzeń Badawcza sprzyjać będzie prowadzeniu transgranicznej działalności naukowej, przez co zwiększy innowacyjny potencjał Europy.

Przeciw: 1. Instrumentalne wykorzystanie zamówień publicznych do wspierania innowacji prowadzi do olbrzymich zaburzeń konkurencji, oznacza też wsparcie dla subtelnej formy protekcjonizmu.

2. Komisja zupełnie nie wyjaśnia, dlaczego uważa, iż konkurencyjne rynki nie będą w stanie znaleźć efektywnych rozwiązań dla „głównych wyzwań społecznych.”

3. Proponowane w zamian przez Komisję planowanie innowacji w ramach „Europejskich Partnerstw Innowacji” może być wykorzystywane do realizowania celów polityki przemysłowej i również prowadzić do zaburzenia konkurencji.

TREŚĆ

Tytuł

Komunikat z 6 października 2010: Inicjatywa przewodnia strategii „Europa 2020” - Unia Innowacji. Sygnatura COM(2010) 546.

Streszczenie

► Tło i przedmiot inicjatywy przewodniej „Unia Innowacji”

- Zdaniem Komisji, „główne wyzwania społeczne” (np. zmiany klimatu, niedobory energii i zmiany demograficzne) pokonać można tylko dzięki badaniom naukowym i innowacjom.
- Choć „Europa startuje z mocnej pozycji”, to – według Komisji - powinna radzić sobie znacznie lepiej. Jeśli w 2020 r. UE wydawać będzie na cele badawczo-rozwojowe (cel inwestycyjny R&D) 3 proc. swojego produktu krajowego brutto (obecnie – 1,9 proc.), wówczas wartość jej rocznego PKB w 2025 roku może być większa o 800 miliardów euro, a liczba miejsc pracy wzrośnie o 3,7 miliona.
- Komisja jest przekonana, że krajowe i regionalne programy na rzecz badań i innowacji wymagają „znaczących” reform. Przedstawiając niniejszą inicjatywę przewodnią, chce rozpocząć budowę „Unii Innowacji” - w tym celu proponuje podjęcie konkretnych działań.
- Komisja stosuje w tym przypadku „szerokie” rozumienie pojęcia innowacji, zaliczając do nich nie tylko innowacje techniczne, ale również „innowacje w modelach biznesowych, projektach, brandingu oraz usługach, które tworzą wartość dodaną dla użytkowników – i w przypadku których Europa dysponuje unikalnymi uzdolnieniami.”

► Poprawa warunków ramowych dotyczących innowacji

▲ Utworzenie Europejskiej Przestrzeni Badawczej w celu wsparcia doskonałości uczelni wyższych

- Komisja pragnie ustanowić do roku 2014 Europejską Przestrzeń Badawczą. Celem jest stworzenie wewnętrznego rynku badań („piąta swoboda”) - do tej pory bowiem zarówno uniwersytety, jak i instytuty badawcze, a także indywidualni naukowcy musieli zmagać się z biurokratycznymi przeszkodami, gdy prowadzili transgraniczną działalność (np. przy dochodzeniu uprawnień emerytalnych w innych Państwach Członkowskich).
- Komisja podkreśla, jak duże znaczenie przy prowadzeniu przełomowych badań ma zapewnienie światowej klasy infrastruktury badawczej. Aby zwiększyć kompleksowość i uzyskać korzyści skali, prace badawcze prowadzone w poszczególnych krajach powinny być połączone na szczeblu Unii Europejskiej, a nawet – jeśli to konieczne – w skali globalnej. Komisja jako pozytywny przykład podaje w tym kontekście

1

- Europejskie Forum Strategii ds. Infrastruktury Badawczych (ESFRI). Od 2002 r. Unia Europejska koordynuje dzięki niemu projekty tworzenia nowej infrastruktury badawczej.
- By osiągnąć wymienione wyżej cele, podjąć należy następujące kroki:
 - w 2012 roku Komisja przedstawi propozycję „wspólnego podejścia” dotyczącego Europejskiej Przestrzeni Badawczej, która ułatwić ma transgraniczną działalność naukową.
 - Państwa Członkowskie i Komisja wspólnie zagwarantują, że do 2015 r. ukończona zostanie budowa 60 proc. infrastruktury badawczej proponowanej przez ESFRI.
- ♣ **Zwiększenie dostępu do finansowania**
 - Innowacyjne przedsiębiorstwa powinny być finansowane głównie przez kapitał prywatny. Według Komisji, obecnie Unia Europejska inwestuje o 15 mld euro rocznie mniej w przedsięwzięcia typu venture capital niż Stany Zjednoczone.
 - Za tę sytuację odpowiadają m.in. banki. Są bowiem „niechętne” do udzielania pożyczek przedsiębiorstwom opartym na wiedzy, którym brakuje stosownych zabezpieczeń finansowych. Sytuację pogorszył dodatkowo kryzys gospodarczy i finansowy.
 - Do finansowania przedsiębiorstw innowacyjnych trzeba wykorzystać również środki publiczne – szczególnie w przypadku „luk na rynku”, wynikających z braku finansowania.
 - Komisja wskazuje na następujące „luki na rynku”:
 - ♣ „Luka na rynku” nr 1: Wiele firm upadło zaraz po tym, jak powstały. Szczególnie ważnym momentem jeśli chodzi o finansowanie jest etap, w którym skończyły się publiczne granty na działania badawcze, a finansowanie ze źródeł prywatnych nie jest jeszcze dostępne („dolina śmierci”).
 - ♣ „Luka na rynku” nr 2: Przedsiębiorstwom, które zdołają przetrwać, często nie udaje się ekspansja na kolejne rynki, gdyż fundusze venture capital są zbyt małe, by móc działać w międzynarodowej skali.
 - ♣ „Luka na rynku” nr 3: Nawet stabilne przedsiębiorstwa, niezależnie od swej wielkości, nie są w stanie uzyskać kredytów o podwyższonym ryzyku, gdyż odpowiednia wycena aktywów wiedzy – np. praw własności intelektualnej – sprawia bankom trudności.
 - Biorąc pod uwagę powyższe problemy, Komisja między innymi:
 - ♣ przedstawi w 2011 roku pomysły na to, jak „radikalnie” uprościć dostęp do instrumentów finansowych Unii Europejskiej (np. ujętych w Ramowym Programie na rzecz Konkurencyjności i Innowacji – CIP), „poprzez lepszą równowagę między systemem opartym na kontroli a systemem opartym na zaufaniu”,
 - ♣ dokona w 2011 r. śródkresowego przeglądu ramowych przepisów dotyczących pomocy państwa dla działalności badawczej, rozwojowej i innowacyjnej (2006/C323/01), by ustalić, jakie formy innowacji mogą być „odpowiednio” wspierane,
 - ♣ do 2014 roku zaproponuje stworzenie nowych „instrumentów finansowych”, które spowodują „znaczący wzrost” prywatnego finansowania. W tym celu Komisja współpracować będzie z Europejskim Bankiem Inwestycyjnym (EIB), krajowymi pośrednikami finansowymi oraz prywatnymi inwestorami.
- ♣ **Tworzenie jednolitego rynku innowacji**
 - Wartość zamówień publicznych sięga 17 proc. PKB Unii Europejskiej. Unia ma więc „olbrzymią i niedostrzeżoną szansę na pobudzenie innowacji poprzez publiczne zamówienia”. Niedostrzeżenie jej wynika – między innymi – z niechęci publicznego sektora do podejmowania ryzyka.
 - „Inteligentne” regulacje w formie norm mogą być kluczowym czynnikiem sprzyjającym innowacjom – np. jak w przypadku eko-pojazdów [COM(2010) 186]. Osiągnięcie porozumienia dotyczącego wprowadzenia norm zabiera jednak w Unii dużo czasu.
 - Główną przeszkodą we wprowadzaniu innowacji jest kosztowna procedura patentowa: zarejestrowanie patentu w UE jest co najmniej 15 razy droższe niż w USA. Brak taniego i prostego patentu UE jest niczym „podatek nałożony na innowacje”.
 - W związku z powyższym, niezbędne są – zdaniem Komisji – następujące działania:

- od 2011 roku Państwa Członkowskie i poszczególne regiony powinny w zamówieniach publicznych ze szczególną uwagą traktować innowacyjne produkty i usługi. Dotyczy to również zamówień przedkomercyjnych, służących rozwijaniu nowych, nieistniejących jeszcze produktów i usług. Komisja domaga się, by ogólnounijnna wartość tego rodzaju zamówień sięgała 10 mld euro rocznie.
- w 2011 roku Komisja przedstawi propozycje służące przyspieszeniu procesu stanowienia norm.
- w 2014 roku przyznany ma być pierwszy patent UE. W tym celu Parlament Europejski oraz Rada powinny przyjąć propozycje legislacyjne dotyczące patentu UE, zasad tłumaczenia oraz ujednoliconej procedury rozstrzygania sporów [COM(2010) 412 oraz 350 oraz Dokument Rady 7928/09].

▲ „Inteligentna specjalizacja”

- Europejskie Fundusze Strukturalne powinny wydać w latach 2007-13 82 miliardy euro na działalność badawczo-rozwojową. Państwa Członkowskie i poszczególne regiony powinny skupić się na dziedzinach będących ich najmocniejszym atutem, by „osiągnąć w nich doskonałość” („inteligentną specjalizację”) (zobacz także [COM(2010) 553]). Komisja chciałaby „pomóc” w stworzeniu „platformy inteligentnej specjalizacji”.

▲ Europejskie Partnerstwa Innowacji

- By uporać się z „wielkimi wyzwaniami”, których istnienie „w oczywisty sposób” uzasadnia interwencję rządu, powstać mają Europejskie Partnerstwa Innowacji.
- Ze względu na skalę wyzwań, przy poszukiwaniu rozwiązań nie można polegać jedynie na konkurencyjnych rynkach. Zaniechanie „odpowiednich” kroków wobec tych wyzwań jest „politycznie niedopuszczalne” [zobacz SEC(2010) 1161]
- Wszystkie kluczowe „zaangażowane strony” powinny wejść w skład komitetów pod nazwą Europejskie Partnerstwa Innowacji, kierowanych przez Komisję. Ich celem powinno być zwiększenie i lepsza koordynacja inwestycji w badania i rozwój, wskazanie niezbędnych regulacji i normalizacji oraz lepsza koordynacja zamówień publicznych, służących przyspieszeniu wprowadzania na rynek innowacji.
- Partnerstwa powinny skupić się na „korzyściach społecznych” i „gwałtownej modernizacji powiązanych sektorów i rynków”.
- Komisja proponuje uruchomienie pilotażowego projektu partnerstwa dotyczącego „aktywnego i zdrowego starzenia się”. Jego celem powinno być zwiększenie do roku 2020 średniej liczby „lat zdrowego życia” o dwa lata, a przez to – poprawa stabilności i efektywności systemów opieki społecznej i zdrowotnej.

▲ Mierzenie i monitorowanie postępów w rozwoju innowacyjności

- Komisja będzie mierzyć postępy w rozwoju innowacyjności przede wszystkim wykorzystując nowy wskaźnik, biorący pod uwagę „szybko rosnące przedsiębiorstwa innowacyjne”. Wskaźnik zostanie opracowany przez Komisję w ciągu dwóch lat.
- Komisja przyznaje, że „pełen nadzór” nad innowacjami wymaga wzięcia pod uwagę większej liczby wskaźników. Dlatego też zamierza mierzyć ogólne postępy w dziedzinie innowacyjności wykorzystując dodatkowe wskaźniki („Unijna tablica badań i innowacji”).
- Postęp w dziedzinie innowacji w Państwach Członkowskich będzie monitorowany w ramach „Europejskiego Semestru”, czyli planowanej koordynacji polityki gospodarczej [COM(2010) 367].

Uwagi Komisji dotyczące zasady pomocniczości

Komisja nie odniosła się do zasady pomocniczości.

Tło polityczne

Do stworzenia Europejskiej Przestrzeni Badawczej Komisja wezwała po raz pierwszy w 2000 roku. [COM(2000) 6] – jej tworzenie ma się zakończyć do roku 2020 („Proces ljublański”, Wnioski Rady z 2 grudnia 2008 r.). W 2006 r. Komisja przedstawiła „szeroko zakrojoną strategię innowacyjną dla UE” [COM(2006) 502], w której zaleciła, by zamówienia publiczne były wykorzystywane do wspierania innowacji.

Proponowana obecnie „Unia Innowacji” to jedna z siedmiu inicjatyw przewodnich strategii „Europa 2020”. Następczyni niezrealizowanej Strategii Lizbońskiej ma uczynić z UE gospodarkę „inteligentną, trwałą i przeciwdziałającą wykluczeniu” [COM(2010) 2020].

Podmioty uczestniczące w procesie politycznym

Prowadząca Dyrekcja Generalna: Dyrekcja generalna ds. badań

OCENA

Ocena wpływu na gospodarkę

Rozwój innowacyjnych modeli biznesowych, produktów i usług leży w najlepszym interesie samych firm. Obowiązkiem polityków jest jednak poprawianie warunków ramowych dotyczących innowacji w przedsiębiorstwach.

Z jednej strony, na wstępie, Komisja stwierdza:

Wyniki badań są koniecznym warunkiem rozwoju innowacyjnych produktów i usług. Dlatego też usunięcie barier regulacyjnych, utrudniających transgraniczną działalność badawczą, polegające na stworzeniu **Europejskiej Przestrzeni Badawczej** zwiększy potencjał innowacji.

W celu wdrożenia projektów badań podstawowych i w trakcie budowy superstruktur służących eksperymentom, uzasadnione może być zastosowanie skoordynowanego podejścia na szczeblu Unii Europejskiej – jeśli tylko korzyści skali i zakresu będą możliwe do zweryfikowania – jak np. w przypadku akceleratora cząstek. Tylko pod tym warunkiem Komisja zyskiwać będzie wsparcie w działaniach na rzecz utworzenia wspólnej infrastruktury, co proponuje się w ramach ESFRI.

Słuszne jest przekonanie Komisji, że innowacyjne projekty generalnie muszą być finansowane przez prywatny sektor gospodarki. Zapowiadane przez Komisję działania w celu poprawy funkcjonowania rynku funduszy venture capital należy więc przyjąć z aprobatą. Co więcej, opisane przez Komisję „luki w rynku” rzeczywiście istnieją. Ważniejsze jest jednak, jakie wnioski wyciągniemy z tego faktu. To, że banki „niechętnie” udzielają kredytów na projekty wysokiego ryzyka jest zrozumiałe. Ale przecież podobnie jest z podatnikami. Dlatego też niepokojąca jest zapowiedź, że dostęp do unijnych programów finansowania ma zostać „radykałnie ułatwiony”.

Z drugiej strony, jest dość oczywiste, że poza ulepszeniem warunków ramowych, Komisja chce również zyskać bezpośredni wpływ na działalność innowacyjną przedsiębiorstw:

Instrumentalne wykorzystanie zamówień publicznych – w szczególności tych przedkomercyjnych – do wspierania innowacji prowadzi do olbrzymiego zakłócenia swobodnej konkurencji z korzyścią dla rzekomo innowacyjnych przedsiębiorstw. Otwiera również drogę dla stosowania subtelnych form protekcjonizmu.

Co więcej, proponowana minimalna wartość zamówień publicznych na poziomie 10 mld euro zmusza odpowiedzialne w tym zakresie podmioty do podejmowania niezrozumiałego ryzyka. Mimo że Komisja krytykuje publicznych zleceniodawców za ich niechęć do podejmowania ryzyka, ich zachowanie jest nie tylko zrozumiałe, ale i trafne: publiczni zleceniodawcy zarządzają pieniędzmi z podatków. Mogą być zupełnie słusznie obciążeni odpowiedzialnością za oparcie się na rzekomo innowacyjnych produktach lub usługach, które później mogłyby okazać się wadliwe lub gorsze, a nie na sprawdzonych produktach i usługach.

Nieodparcie pojawia się wrażenie zniechęcania – m.in. wskutek instrumentalnego wykorzystania zamówień publicznych - do Europejskich Partnerstw Innowacji, z korzyścią dla interesów polityki przemysłowej. Podobnie jak dążenia do „gwałtownej modernizacji powiązanych branż i rynków”, zaburza to konkurencję, dając przewagę wspieranym branżom i przedsiębiorstwom.

Ryzyko posługiwania się wskaźnikiem postępu w dziedzinie innowacji, biorącym pod uwagę „szybko rozwijające się innowacyjne przedsiębiorstwa” polega na tym, że Państwa Członkowskie szczególnie wspierają przedsiębiorstwa analizowane przy ustalaniu wskaźnika, w celu zaprezentowania rzekomych „sukcesów” ich polityki w dziedzinie innowacji.

Fakt, że politycy chcieliby mierzyć postępy w dziedzinie innowacji, można uznać za zrozumiałą – Komisja powinna jednak wziąć pod uwagę zastrzeżenia zgłoszone przez grupę doradczą ds. opracowania wskaźników innowacyjności, powołaną przez samą Komisję, w których uznano, że jednowymiarowy wskaźnik „ledwo” spełnia skomplikowane wymagania procesu innowacyjności (zobacz Raport Grupy z 30 września 2010 r.). Dlatego też Komisja powinna wstrzymać się z opracowywaniem swego wskaźnika innowacyjności i skupić się w zamian na wielowymiarowym monitoringu.

Wpływ na efektywność i indywidualne prawo wyboru

Komisja zupełnie nie wyjaśnia, dlaczego uznaje, iż konkurencyjne rynki nie są w stanie efektywnie odpowiedzieć na „główne wyzwania społeczne”, i skąd czerpie pewność, że mogą to zrobić Europejskie Partnerstwa Innowacji, którymi planuje sama kierować. Szczególnie w przypadku skomplikowanych problemów, lepsze efekty można osiągnąć wtedy, gdy – co jest powszechne na konkurencyjnych rynkach – to zainteresowane strony w zdecentralizowany sposób szukają rozwiązań – wcześniej nieznanymi – niż gdy wykorzystują gotowe pomysły, będące wynikiem negocjacji i odgórnie narzucone. Trzeba co prawda przyznać, że wspomniane wyżej rozwiązanie niesie ze sobą ryzyko powielenia wysiłków lub porażki, jednak tylko rozpatrując szeroki wachlarz możliwych rozwiązań można znaleźć rozwiązanie, które później okaże się optymalne. Scentralizowane, skoordynowane podejście zmniejsza potencjał dobrych rozwiązań.

Bywa jednak, że nawet na konkurencyjnych rynkach konieczna może być państwowa interwencja - np. ze względu na ochronę klimatu. Europejski system handlu limitami emisji (EU ETS) jest dobrym przykładem na to, jak interwencja regulacyjna może zostać zredukowana do niezbędnego minimum, a jednocześnie na to, że poszukiwanie najbardziej efektywnych rozwiązań (w tym przypadku: najtańszych sposobów redukcji emisji CO₂) można świadomie pozostawić konkurencyjnym rynkom.

W przypadku „Europejskiego Partnerstwa Innowacji na rzecz aktywnego i zdrowego życia”, proponowanego jako „projekt pilotażowy”, państwowe działania nie są jednak – jak się sugeruje - „w sposób oczywisty” konieczne, podobnie jak zaufanie do konkurencyjnych rynków nie jest „politycznie niedopuszczalne”. Nawet bowiem bez państwowej interwencji istnieje olbrzymia liczba finansowych bodźców do tworzenia usług i produktów służących zdrowiu. Poza tym, Komisja zupełnie nie wyjaśnia swoich przekonań w tej kwestii.

Wpływ na wzrost gospodarczy i zatrudnienie

Udane innowacje dają nie tylko nowe miejsca pracy – jak stale podkreśla Komisja – ale jednocześnie oznaczają ich likwidację w tradycyjnych branżach i przedsiębiorstwach. Fakt ten nabiera kluczowego znaczenia w przypadku, gdy innowacje mogą być wprowadzone tylko z pomocą państwa. Komisja powinna więc wykorzystać zapowiadane zmiany Ram Wspólnotowych dotyczących pomocy państwa dla rozwoju badań i innowacji, by przy tej okazji stworzyć bardziej szczegółowe przepisy - obecnie bowiem Państwa Członkowskie mogą przyznać na innowacje olbrzymią pomoc. Choć pomoc państwowa w przypadku „rutynowych” zmian w produktach i procesach produkcyjnych jest wyraźnie wykluczona (2006/C323/01), pojęcie „rutynowe” być bardzo różnie interpretowane, a to stwarza olbrzymią przestrzeń do przyznawania pomocy, która zakłóca konkurencję z innowacjami, które przecież tak czy inaczej byłyby wprowadzone.

Znaczenie dla Europy jako miejsca lokalizacji inwestycji

Ulepszenie warunków finansowania zwiększyłoby atrakcyjność Europy jako miejsca lokalizacji inwestycji dla przedsiębiorstw innowacyjnych i prowadzących intensywną działalność badawczą. Firmy mniej innowacyjne i prowadzące mniej intensywną działalność badawczą musiałyby jednak finansować ten stan rzeczy płacąc większe podatki i składki.

OCENA PRAWNA

Kompetencje prawne

Nie budzą wątpliwości. Unia Europejska jest upoważniona do wspierania działań podejmowanych przez Państwa Członkowskie, dotyczących badań i rozwoju technologicznego (art. 179-187 TFEU). Dozwolone jest to również w przypadku polityki przemysłowej mającej na celu lepsze wykorzystanie potencjału przemysłowego (art. 173 (1) TFEU).

Pomocniczość

Działania na rzecz ukończenia tworzenia Europejskiej Przestrzeni Badawczej lub w celu stworzenia wspólnej infrastruktury badawczej mają znaczenie transgraniczne. Działania regulacyjne UE są więc uzasadnione. Inaczej jest jednak w przypadku pierwszego Europejskiego Partnerstwa Innowacji na rzecz „aktywnego i zdrowego starzenia się” - dążenie do stabilnej organizacji systemu ochrony zdrowia jest przedmiotem odpowiedzialności Państw Członkowskich.

Proporcjonalność

Obecnie trudna do oceny.

Zgodność z prawem UE

Zgodnie z Dyrektywą w sprawie koordynacji procedur udzielania zamówień publicznych na roboty budowlane, dostawy i usługi (2004/18/EC) oraz Dyrektywą koordynującą procedury udzielania zamówień przez podmioty działające w sektorach gospodarki wodnej, energetyki, transportu i usług pocztowych (2004/17/EC), branie pod uwagę celów związanych z innowacyjnością przy przyznawaniu publicznych kontraktów jest zgodne z prawem UE, o ile kontrahenci nie są dyskryminowani. W praktyce jednak jest bardziej prawdopodobne, że już od samego początku innowacje – rzekome - będą mogły zaoferować tylko określone przedsiębiorstwa. Dlatego też istnieje stała groźba pojawienia się efektów ubocznych w postaci dyskryminacji. To jest też prawdopodobnie powód, dla którego Komisja chciałaby zmienić obie wspomniane dyrektywy w roku 2011: możliwe wykorzystanie zamówień publicznych dla „innych celów politycznych” ma być łatwiejsze [zobacz Program Roboczy Komisji 2011 COM(2010) 623, część II].

Wnioski

Usuwanie barier regulacyjnych utrudniających transgraniczną działalność badawczą poprzez utworzenie Europejskiej Przestrzeni Badawczej zwiększy potencjał innowacyjny Europy. Instrumentalne wykorzystanie zamówień publicznych do wspierania innowacji prowadzi do olbrzymiego zaburzenia konkurencji i zachęci do stosowania subtelnych form protekcjonizmu. Komisja zupełnie nie wyjaśnia, dlaczego uznaje konkurencyjne rynki za niezdolne do znalezienia efektywnych odpowiedzi na „wielkie wyzwania”. Planowanie innowacji poprzez Europejskie Partnerstwa Innowacji, które proponuje w zamian, może być nadużywane dla celów polityki przemysłowej i również prowadzić do zaburzenia konkurencji.

Centrum für Europäische Politik (Centrum Polityki Europejskiej, CEP) jest niemiecką organizacją pozarządową, która na bieżąco monitoruje i analizuje procesy legislacyjne prowadzone na poziomie Unii Europejskiej oraz dzieli się tą wiedzą z politykami, naukowcami, mediami i ogółem społeczeństwa. Więcej informacji: www.cep.eu

Fundacja FOR jest organizacją pozarządową, która prowadzi działania sprzyjające rozwojowi instytucji demokratycznych oraz wzmocnieniu społeczeństwa obywatelskiego w Polsce. Więcej informacji: www.for.org.pl